

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

137:2 • 2017

Fredrik Charpentier Ljungqvist, *Den långa medeltiden: De nordiska ländernas historia från folkvandringstid till reformation* (Stockholm: Dialogos förlag 2015). 312 s.

Den långa medeltiden är en populärvetenskaplig bok som på 300 sidor ger en introduktion till de nordiska ländernas historia från folkvandringstiden till reformationen. Det är ett tidsspänn på drygt 1 000 år. Boken är alltså inte en traditionell översikt av medeltiden, utan spänner också över den yngre järnåldern, som i nordisk historieforskning huvudsakligen är en arkeologisk period, med få bevarade skriftliga källor. Den kronologiska avgränsningen ansluter därmed till den kontinentala, där medeltiden följer på den romerska antiken. Övergången är förvisso flytande, men en ofta återropad fixpunkt utgörs av det västromerska rikets fall år 476.

Periodindelningar är teoretiska konstruktioner och det faller på historikerns lott att dra upp gränserna. Att ett religionshistoriskt perspektiv skulle ha företräde framför till exempel ett ekonomihistoriskt är inte givet. Kristendomens genombrott är knappast en självklar hållpunkt för medeltidens gryning i Norden. Den traditionella övergången från forntid till medeltid i mitten av 1000-talet är i synnerhet föga relevant för Island och Grönland, områden som koloniserades först på vikingatiden och som ges förhållandevis stort utrymme i boken. Däremot görs inget försök att justera den främre tidsgränsen. Trots att medeltiden på kontinenten övergår i renässansen på 1400-talet får reformationen allttjämt inleda den nya eller tidigmoderna tiden. Det finns goda skäl till detta. Reformationen var inte bara en religiös omvandling, utan också en samhällelig förändring, för att inte säga revolution, genom vilken maktindelningen mellan kung och kyrka, som varit utmärkande för medeltiden, upphörde.

Boken bryter också mot det nationella narrativ som kännetecknar traditionell historieskrivning, ofta med den politiska historien i centrum.

Motsatsen är globalhistoria, ett perspektiv som omfattar transnationella företeelser som jordbruk och migration. Bokens geografiska avgränsning är ett slags mellanting, nämligen de nordiska länderna, som långt före de medeltida kungarikenas framväxt ur olika regionala maktcentra, hade stora kulturella likheter. Inte minst hade nordborna ett gemensamt språk – i samtiden benämnt *dansk tunga* – med relativt små dialektala skillnader. En komplikation i sammanhanget är att det sedan länge också talades finsk-ugriska språk i Norden. Hursomhelst, författaren understryker att Norden alltid varit en del av Europa och att det i äldre forskning finns en överdriven uppfattning om en egen nordisk särart.

Författaren ger en bred översikt av den politiska, ekonomiska, sociala och kulturella utvecklingen. Däremot finns inget särskilt tema eller tolkningsperspektiv. Vilka drivkrafterna var är en fråga som författaren undviker, liksom vetenskapliga tvistefrågor, men han är oftast väl insatt i nya forskningsresultat inom såväl historia som arkeologi. Dessutom har han en god inblick i naturvetenskapliga discipliner som historisk osteologi och klimatforskning. Den senare har alltmer uppmärksammats av arkeologer och historiker i takt med att ny information tagits fram, något som författaren själv medverkat till. Ibland är framställningen emellertid så kortfattad att det blir skevt eller missvisande. Ett exempel är malningens historia som summeras i en bildtext. I denna påstås att den primitiva gnidkvarnen skulle ha varit i bruk i Norden fram till att vatten- och väderkvarnar började byggas på medeltiden. I själva verket undanträngdes gnidkvarnen av den roterande vridkvarnen redan före folkvandringstiden.

Folkvandringstiden uppfattas sedan länge som en krisperiod, kännetecknad av genomgripande förändringar. Gårdar övergavs, odlingslandskapet omstrukturerades och gamla kulturmarker växte igen. Befolkningen krympte och vissa trakter till och med avfolkades. Dessa händelser har enligt författaren orsakats eller åtminstone påskyndats av den kraftiga nedkylning som följde på två stora vulkanutbrott år 536 och 540. Den mytiska fimbulvintern synes ha varit en realitet. Flera års missväxt utan återhämtning kan ha fått svåra och ödesdigra följder, men de kalla åren i mitten av 500-talet var inte inledningen till en utdragen klimatförsämring. Tvärtom väntade en ny värmeperiod runt hörnet, som kom att utmärka medeltiden, innan den mot slutet av perioden följdes av en lång köldperiod, den så kallade lilla istiden.

Författaren betonar ofta kontinuiteten i den historiska utvecklingen, men tycker sig inte desto mindre kunna urskilja fem stora brytpunkter, varav den första var krisen i mitten av 500-talet och den sista reformationen. Däremellan utvecklades först sjödugliga segelfartyg, som var en förutsättning för vikingatidens expansion, vilken följdes av kristnandet och de nya färdigheter som sammanhänger med kyrkans organisation. I mitten av

1300-talet slog digerdöden till och utlöste den senmedeltida agrarkrisen då många gårdar övergavs.

Det finns anledning att något dröja vid sistnämnda brytpunkt. Författaren ansluter sig helt till det samnordiska Ödegårdsprojektets övergripande resultat, vilket i projektets slutpublikation presenteras i form av en karta, som redovisar andelen ödegårdar i olika delar av Norden. Enligt kartan drabbades Norge av en mycket omfattande ödeläggelse, medan den i övriga Norden var betydligt lindrigare. Denna karta återges på nytt i boken utan att författaren med ett ord nämner den kritik som riktats mot hur ödeläggelsen har beräknats. Problemet är att Ödegårdsprojektet inte lyckades enas om en gemensam metod, vilket medför att resultaten inte är helt jämförbara. Kartan i fråga redovisar därför i första hand, vad gäller skillnaden mellan länderna, olika metoders utbredning. Senare utförda undersökningar visar på att agrarkrisen drabbade Sverige betydligt hårdare än vad Ödegårdsprojektet på sin tid stannade för. På annat ställe i boken nämner författaren att mellan hälften och två tredjedelar av befolkningen på Island dog på 1400-talet, något som också passar dåligt med redovisningen på nämnda karta.

Den långa medeltiden är en välskriven och lättläst bok. Den är rikt illustrerad med foton, kartor, teckningar och diagram. Det allnordiska perspektivet är ett viktigt bidrag till raserandet av de nationella rammar som har präglat den nordiska medeltidsforskningen. Nydanande är också den vidgade epokindelningen. Att så pass nya grepp tas i en populärvetenskaplig framställning är väl värt att uppmärksamma.

Stockholms universitet

ALF ERICSSON

Järnet och Sveriges medeltida modernisering, Jernkontorets bergshistoriska skriftserie 48 (Stockholm: Jernkontoret 2015). 488 s.

Järnhanteringen har alltid intagit en prominent plats i den svenska historiska självbilden. Oavsett om vi visualiserar 1400-talets Stockholm, Engelbrekts Norberg, stormaktstidens brukssamhällen eller 1800-talets industrialisering ser vi folk som bryter, bär, smider eller handlar med järn. Både bergsbruket och dess föregångare har sedan länge ingått i den någorlunda historiskt kunniga svenskens allmänbildning. I hur många andra länder får man redan på mellanstadiet lära sig hur en masugn fungerar?

Långt ifrån allt vi tror oss veta stämmer emellertid med vad forskare, inte minst arkeologer, idag gör gällande. Under de senaste decennierna har forskningsläget förändrats i grunden. Ett välkommet uttryck för detta är an-

tologin *Järnet och Sveriges medeltida modernisering*, utgiven av Jernkontoret år 2015. I kapitel av, bland andra, Bo Franzén, Anders Wallander, Catarina Karlsson, Lars Bentell och Ing-Marie Pettersson Jensen bjuds vi på en provkarta av nya rön som, åtminstone delvis, tvingar oss att revidera etablerade sanningar och skriva om medeltidens historia. Orsaken stavas tvärveten-skap: endast genom systematiskt samarbete mellan historiker, arkeologer och representanter för naturvetenskaperna har forskningen kunnat ta de sju milakliv som redovisas i antologin.

Boken är indelad i tre delar. Del 1 fokuserar på järnbruketets roll i den förkapitalistiska modernisering som inbegrep omfattande samhällsförändringar under perioden 1000–1500: nya former för produktion, ekonomi och politik, med en kraftigt expanderande marknadsekonomi och allt större medvetenhet om behovet att kontrollera befintliga naturresurser. Efterfrågan på järn reducerades inte under senmedeltiden, trots pestepidemiernas omfattande åderlåtning på folk. Del 2 handlar om järnet i sig – produktion, marknad och konsumtion. Utifrån en databas baserad på Riksantikvarieämbetets nationella fornminnesinformationssystem (FMIS) uppskattas järnåtgång och produktion på vikingatid och medeltid (till exempel genom analyser av slaggmängder), med resultat att järnhanteringsens samlade volym ökar drastiskt jämfört med vad vi trodde på 1970-talet. I del 3 flyttas sökarljuset mot processmetallurgi, resurser och social organisation, med detaljanalyser av enstaka produktionsplatser.

Över hela boken vilar skuggan av ett gammalt och segslitet problemkomplex. Det svenska bergsbrukets medeltida historia har varit föremål för långa och hårda forskarbataljer. I flertalet äldre referens- och översiktsverk kan vi läsa att svenskarnas järn- och kopparproduktion, med ekonomisk tyngdpunkt i Bergslagen, utvecklades till följd av teknikimport från den tyska bergsnärningen, bland annat vid silver- och kopparverket Rammelsberg vid Goslar. Rammelsberg har uppfattats som en veritabel modergruva för de svenska gruvorna, inklusive Kopparberget vid Falun. Mot detta har vissa, på senare tid allt fler, forskare rest kritiska invändningar. Det har hävdats att den svenska järnhanteringen, med masugnen som ryktbaraste manifestation, var teknikhistoriskt banbrytande och föregick den tyska gruvexpansionen. Konflikten mellan forskarna har utkämpats mot en disciplinmässig fond. Den äldre uppfattningen utgick från historisk forskning i strikt bemärkelse, med argumentation utifrån skriftliga källor med förhållandevis sena belägg för gruvnäring (Stora Kopparbergs gruva nämns först 1288, järnhanteringen i Norberg 1303), medan den yngre uppfattningen i stor utsträckning vilar på arkeologiska rön som blir svårförklarliga om vi inte tidigarelägger den svenska bergsnärningen med ett eller rentav flera sekler.

Som författarna till antologin *Järnet och Sveriges medeltida modernisering*

övertygande visar är det hög tid att den äldre historievetenskapliga uppfattningen skrotas. Den samlade mängden arkeologiska belägg för tidig malm-brytning och järnproduktion, samt konstruktion av masugnar, vittnar entydigt om att bergsnäringen i Sverige har mycket äldre anor än man tidigare trodde. Näringens utveckling i järnålder och äldre medeltid fick svårligen överskattade följdverkningar, i synnerhet om vi tar med kopparhanteringen i analysen. "Det unika sambandet i vårt land", som Bengt Berglund sammanfattar resultaten, "mellan järn- och kopparhantering utgjorde en stark potential, som banade väg för att Sverige kunde utvecklas till en av Europas och världens främsta råvaruproducenter av koppar och järn" (s. 14). Redan under vikingatiden var överskottet på järn så stort att svenskarna kunde berika sig på export. När den europeiska efterfrågan ökade förmådde de framgångsrikt anpassa sig efter marknaden och utveckla revolutionerande metoder för järnframställning i större skala. Det måste anses som mycket sannolikt, om än inte slutgiltigt bevisat, att masugnen verkligen var en svensk uppfinning.

Även om innovationshistorien är dömd att tilldra sig störst intresse hos flertalet medeltidshistoriker är fortsättningen minst lika spännande. Som framgår hos antologiförfattarna ledde masugnens och hyttornas införande samt andra tekniska förändringar till större produktion till lägre priser, något som i sin tur ökade kravet på standardisering av näringens olika element. Den svenska senmedeltidens enskilt kändaste exportartikel, osmundjärnet, var således resultatet av en månghundraårig moderniseringsprocess.

Vad som särskilt förtjänar att framhållas är den nya forskningens framhävande av landsbygdens och allmogens dynamiska roll i processen. Tvärt emot vad vi gärna har velat tro var frälsets och städernas betydelse marginell. Det var bönderna som utvecklade bergsnäringen, inte herremännen. Konsumtionen av järn i städer som Lödöse och Bergen, som studeras i detalj, var betydligt mindre än konsumtionen i gårdar och byar. Nyckeln till en förståelse av den svenska järnhanterings uppkomst och expansion skall alltså inte i första hand sökas på de arenor vi spontant tänker på – stormännens huvudgårdar och hanseaternas stadsmiljöer – utan hemma hos vanligt folk. De verkligt rika hade andra prioriteringar. I Bergslagen var stormännen framför allt intresserade av att tillskansa sig jord, ej hyttor. Undantag fanns, men det medeltida svenska frälset investerade helst inte i produktion – undantaget jordbruk – överhuvudtaget, varför mineralresurserna var fria att exploatera för allmogen. Sedan är det en annan sak att herremännens värld utövade en stark fascination på lyckosamma bönder i Norberg och andra rurala centralorter. Under senmedeltiden inspirerades de mest framgångsrika bergsmännen av frälsets sociala mönster, började imitera frälsefamiljernas sedvanor, skaffade sig vapensköldar och donerade egendom till kyrkan.

Av dessa konstateranden följer att järnhanteringen var intimt länkad till jordbrukets och boskapsskötselns utveckling, med nya redskap (plogbillar, liar, med mera, ofta av järn) och odlingsmetoder. Vikingatidens och den äldre medeltidens blästbruk, som föregick masugnarna, vilade liksom dess organisatoriska och teknologiska efterträdare på en lokal blandekonomi i vilken jordbruk, boskapsskötsel och järnhantering tillsammans utgjorde en bas för mänsklig aktivitet. Det är symptomatiskt att Bergslagens arkeologiska lämningar under epoken ifråga uppvisar en nära koppling mellan tomtar, gravar och blästbruk. Produktionen av järn var en integrerad del av hushållssekonomi.

Till de många intressanta aspekter som berörs i antologin förtjänar även det i allmänhistoriska verk ofta bortglömda smålandsjärnet att lyftas fram. Under senmedeltiden blomstrade, som Gert Magnusson visar, järnhanteringen i Möre. De färdiga produkterna exporterades framför allt via Kalmar. Här användes inga masugnar utan endast den äldre blästerugnstekniken, som inte krävde lika stora investeringar. Råmaterialet bröts inte i gruvor utan hämtades från myrar, sjöar och rödjord. På platser som Madesjö och Eskilshult präglade järnhanteringen hela landskapsbilden; det är mycket troligt att det var just denna näring som burit upp expansionen i skogsbygderna under seklerna före digerdöden. Först i mitten av 1500-talet konkurrerades blästerugnsjärnet ut av färskat tackjärn, vilket resulterade i en kraftig nedgång för regionens produktion och export. Situationen i sydöstra Småland var inte unik. Samma, jämförelsevis lågteknologiska, medeltida järnhanteringsexpansion kan beläggas för västra Tyskland, mellersta Frankrike, Ösel och norra Estland.

Allt som allt är *Järnet och Sveriges medeltida modernisering* ett utmärkt exempel på tvärvetenskaplig vitalisering av svensk medeltidshistoria. Antologin illustrerar vilka nya vägar till kunskap som ryms inom både arkeologin och den samhällsvetenskapligt vinklade historieforskning som är öppen för kreativt samarbete över disciplingränserna.

Lunds universitet

DICK HARRISON

Jonathan Lindström, *Biskopen och korståget 1206: Om krig, kolonisation och Guds man i Norden* (Stockholm: Norstedts 2015). 420 s.

Jonathan Lindström, känd och uppskattad för sina populärvetenskapliga arbeten om allt från arkeologiska fynd till rymdens gåtor, ger sig med *Biskopen och korståget* in i historisk tid och ett spännande skeende: korstågen

mot Baltikum under slutet av 1100- och början av 1200-talet. Här låter han händelserna framträda genom en enskild person, nämligen ärkebiskopen Anders Sunesen, som var inblandad i flera missions- och kolonisationsprojekt i området.

Sunesen är en fascinerande medeltida personlighet, som på 1160-talet föddes in i den absoluta eliten i Danmark och Sverige. Han var tidigt ämnad för kyrklig tjänst, studerade teologi i Paris och juridik i Bologna, och undervisade i teologi i Paris blott 22 år gammal. Vid återkomsten till Danmark utvecklade han det kungliga kanslerämbetet, var inblandad i flera nordiska landskapslagars tillkomst, och blev med tiden både ärkebiskop med säte i Lund och primas (kyrkligt överhuvud) för hela Norden. I dessa roller var han inblandad i missionen österut under två danska kungar. I boken kallas han "Nordens Moses", "den mäktigaste mannen i Norden" och "Nordens första uttalade pedagog".

Det ska genast sägas att detta inte är en lätt bok att recensera, då den följer flera parallella och olikartade spår. Ett är den delvis fiktiva biografien över Sunesen, ett annat är kolonisationsprojektens historia. Ett tredje spår, eller syfte, är Lindströms tes och argumentation för att de svensktalande esterna på Ormsö härstammar från Öland, ett intresse som bottnar i hans egen familjehistoria. Alla dessa berättarlinjer återkommer boken igenom, ibland med mervärde, men ofta med ett något splittrat och ofokuserat resultat där texten i stället för att sammanflätas faller isär i flera delar. Det myllrar av information och infall, vilket visserligen gör boken intressant men också svåröverskådlig.

Författaren har gjort en gedigen inläsning på relevant litteratur och kompletterar med att intervjua otaliga experter från olika fackområden. Arkeologiska, historiska och språkliga källmaterial sammanfogas genomgående. De arkeologiska materialen ger möjligheter till att komplettera de vanligen citerade skriftliga källorna och till fylliga beskrivningar av olika företeelser som medeltida levnadssätt och öländsk bebyggelse samt av platser som fornborgen Eketorp och biskopsgården Lundagård. Lindström utgår också från Sunesens egna texter såsom "Hexaëmeron" och hans kommentar till Skånelagen, från krönikörer som Saxo, Arnold av Lübeck och Henrik Letten, samt från ytterligare krönikor, landskapslagar och brevsamlingar. Sammantaget är det en imponerande bredd i källor och källtyper.

Porträttet av Sunesen tecknas delvis med dennes egna ord om olika saker såsom jordbruk, kvinnor, gudstro och livet efter döden. Ett intressant avsnitt söker fånga Sunesens historiesyn utifrån hans egna utsagor kompletterade med vad Lindström genom andra källor känner om tidens uppfattning. Det är ett grepp som används med framgång på flera ställen i boken och bidrar till en fyllig bild inte bara av Anders Sunesen utan även av det medeltida

samhälle han levde och verkade i. Det gäller även ett skisserat utvandrar- och nybyggarsamhälle som följs från Öland till Ormsö, där specifika fakta, allmänna medeltida förhållanden och författarens frihet samverkar till en levande och trovärdig berättelse. Bokens stora förtjänst ligger överhuvudtaget i denna typ av biografisk komposition, där författaren använder hela registret av fakta och skönlitterär gestaltning.

Den del som rör missions- och kolonisationshistorien är mer konventionell och bygger i stort på välkända historiska källor, undantaget partier som tillhör författarens tesdrivande kring kolonisationen av Ormsö vilket är spännande men byggt på lös grund. Lindströms arkeologiska grundkunskaper är obestridliga, men här pressas källmaterialet hårt för att passa hans förförståelse. Språkligt understryks detta av otaliga "troligen", "kunna tänka sig", "kanske", "möjligt", "kan ha", "bör", "vill jag minnas" etcetera. Författaren har argument för sin sak, och om bara delar av tesen skulle gå att belägga så vore det en grundforskningsinsats av bestående värde. Tyvärr tyngs boken av en mängd spekulationer och spekulativa påståenden, vilket kommer till tydligt uttryck i denna del och skämmer både argumentation och narrativ. Bäst är det i stället när Lindström reflekterar över människan Sunesen, mänskliga förutsättningar under medeltiden samt ämnen som forntida kosmologi och historiesyn – då är han i sitt esse.

Som bok betraktad hade *Biskopen och korståget* mått bra av en redaktör med betydligt hårdare nypor. Den är full av upprepningar, ett flertal gånger ges information som om det vore den första, Richard Lejonhjärta kallas konsekvent för Henrik och dräkthistorikern Eva Andersson för Andreasson. En Margareta går på några omnämmanden från eventuell syster via nära släkting till säker syster och på samma sätt går Jon jarl från eventuell korstågsdeltagare till självklar sådan. Ett antal språkliga märkligheter och felaktigheter, som att kalla götaländska mynt för "götiska", hade lätt kunnat undvikas. Vidare kunde några av de mest spekulativa uttalandena med fördel rensats bort, såsom att Sunessönerna nog utnyttjade sina trälinnor sexuellt eller att Anders i Paris drack sig lullig och var nära att hamna i bråk flera gånger – ogrundade antaganden som dessutom motsägs av den övriga karaktäristik som ges.

Med detta sagt, så är detta sammantaget en intressant och infallsrik bok. Den biografiska delen och sättet på vilket allmän och specifik kunskap om Sunesen och hans tid kombineras ger stor behållning. Om Lindström hade koncentrerat sig på personen Anders Sunesen och på att gestalta kolonisationshistorien genom honom, och fått mer redaktionell hjälp, skulle detta ha kunnat bli en övertygande historisk biografi.

Olle Ferm & Per Förnegård (red.), *Mellan himmel och helvete: Bilder och berättelser från senmedeltidens Italien* (Stockholm: Atlantis/Runica et med-
iævalia 2015). 222 s.

Denne boken er et resultat av et tverrvitenskapelig kurs og et symposium om senmiddelalderens Italia gjennomført av Centrum för medeltidsstudier ved Stockholms universitet. Emnene favner vidt, fra historieskrivning, kjærlighet, kvinners stilling, ikonografi til arkitektur. Boken er delt i to; etter en kort historisk innledning dreier den første delen seg om litteratur, inkludert historieskrivning, mens den andre delen fokuserer på kunst og arkitektur.

Den første artikkelen er en studie om tre kvinneskikkelser i Dantes *Komedie* av Anders Cullhed. Disse tre kvinnene er Beatrice som ledsager Dante i Paradis, Francesca da Rimini som inngikk et forhold til sin manns bror etter å lest en høvisk roman og havnet i inferno og Pia dei Tolomei i skjærsilden som var blitt drept av sin ektemann. Alle de tre levde på Dantes tid, men selv om Cullhed diskuterer den historiske konteksten og kvinnenes stilling i middelaldersamfunnet rundt 1300, er det representasjonen av disse kvinnene i komedien som Cullhed lykkes best i å analysere.

Cullhed sier på den ene siden at den høviske kjærligheten, *fin'amor*, på Dantes tid bør sees i sammenheng med den "kommunala verklighet, de expansive stadsstaternas Italien runt år 1300" (s. 31), og at kulturen i de norditalienske byene hadde forlatt "himlarna eller hoven som den naturliga inramningen." (s. 25). På den andre siden kommer det fram at kvinnene lever i både byenes og hoffenes verden, som for eksempel Pia dei Tolomei som var fra Siena men giftet bort til en borgherre i Maremma. I artikkelens avslutning sier da også Cullhed at kvinnene i Dantes *Komedie* er skrevet inn i "borgarnas, kommunernas och klerkernas Italien anno 1300", altså i mer et mangfoldig og sammensatt samfunn enn kun definert ut fra kommunene og urbane eliter. Historikere vil nok også savne en nærmere analyse av hvordan kommunene definerer kjærlighet og kvinners handlingsrom, eller en sammenligning av kvinnenes stilling i Nord-Italia med for eksempel Nord-Europa eller Sør-Italia på samme tid. Det hadde også vært mulig å trekke inn andre kvinneskikkelser fra Dantes verk, for eksempel historien til Cunizza da Romano (*Paradiso* 9.13–65) som var gift med fire menn, forlot den ene til fordel for trubaduren Sordello, og hadde brødre som begge ble plassert i inferno av Dante.

Olle Ferm skriver om dikteren Boccaccio med utgangspunkt i en analyse av en fortelling i *Decameron*. Den handler om en borger som blir dømt av en inkvisitor, men som vinner over sin dommer gjennom humor og ironi. Ferm diskuterer hva Boccaccio får fram gjennom denne fortellingen. Han viser at dette handler mindre om systemkritikk enn et oppgjør med hykleriet til en-

kelte inkvisitorer som novellens publikum kunne kjenne igjen fra samtiden. Ferm argumenterer for at Boccaccios fortellinger, gjennom humor og satire, myndiggjorde og utfordret publikum til å reflektere over deres forhold til kirkens representanter.

Carin Franzén diskuterer Christine de Pizan og hennes lesning av de italienske humanister, særlig om Boccaccios skrifter om kvinner. Franzén viser hvordan Christine ikke umiddelbart oppfattet seg som myndiggjort gjennom sin lesning av Boccaccios skrifter, men utfordret og omformet den misogyni hun fant der. I hennes allegoriske verk om byggingen av Kvinnes by, er grunnsteinen for byen den mytiske krigerdronningen Semiramis, som for blant annet Boccaccio og Dante var det fremste eksempelet på kvinnelig perversjon. Kvinners sterke lidenskap er ikke negativ, mente Christine, men gjør dem sårbare for menns svik. Christine skrev i en høvisk kontekst og synes ikke å ha villet endret selve kulturen, men hadde bevisste strategier for å gi stemme til kvinners erfaringer og sitt kjønns verdi innenfor den litterære tradisjonen.

Per Förmegård løfter fram Martin av Opava og hans krønike om paver og keisere fra Jesu tid til sin samtid. Den er lite kjent i dag, men var en av senmiddelalderens mest utbredte og leste historieverk. Förmegårds artikkel diskuterer i mindre grad selve krøniken, enn hvordan den ble tradert, omformet og brukt i senere avskrifter og i andre historieverk. Med utgangspunkt i ett enkelt avsnitt, om hendelser i årene 1266 og 1267, viser Förmegård hvordan senere kronikeskrivere nyanserte og betonte andre faktorer ut fra sine interesser og motiver. Förmegård er også inne på hvordan avskriftene, iblant kun ved å endre oppsettet av sidene, endret på Martins opphavelige mening, og han viser dermed hvordan tekster i middelalderen var dynamiske i forhold til sin kontekst. Förmegård løfter fram Martin av Opavas krønike som et eksempel på hvordan middelalderens skrivere og kompilatorer på en kreativ måte traderte historisk lærdom, ikke bare fra generasjon til generasjon, men også fra en kultursfære til en annen.

Maria Husabø Oen ser på hvordan Frans av Assisis mottakelse av stigmata fremstilles i hagiografien og kunsten. Hun diskuterer disse framstillingene i lys av middelalderens teorier omkring visjoner, bilder og synet. Visjoner fra ånden ble kroppsliggjort i Frans, noe som frammaner bilder i den visjonæres indre. Dette utfordrer det tradisjonelle synet på at det i middelalderen var en sterk dikotomi mellom det fysiske og åndelige. Oen trekker også inn Katarina av Sienas stigmatisering på slutten av 1300-tallet, noe som vitner om påvirkningen Frans av Assisis stigmata fikk i ettertiden. Oen diskuterer studier av Mary Carruthers og særlig Hans Belting om syn og bilde på en vellykket og oppklarende måte for å vise både utviklingen av visjonens ikonografi.

Mia Åkestam analyserer freskene utført av Andrea di Bonaiuto mellom

1366 og 1368 i kapittelsalen i Santa Maria Novella, dominikanernes kirke i Firenze. Åkestam løfter fram den ofte glemte kunstneren Andrea di Bonaiuto og forklarer hans billedprogram i Santa Maria Novella på en opplysende måte. Mange av de sentrale figurene man kan se på freskene, med dominikaneren Thomas Aquinas i sentrum, samt symbolske og allegoriske elementer, identifiseres. Artikkelen ledsages av vakre illustrasjoner, og fungerer utmerket som en guide ved besøk til kirken.

Den siste artikkelen er skrevet av Bo Grandien. Han stiller spørsmålet om renessansen overhodet har funnet sted eller er en konstruksjon fra 1800-tallets historikere og kunsthistorikere, kanskje først og fremst gjennom Jacob Burckhardts store verk om renessansekulturen i Italia. Grandien tar utgangspunkt i en av Burckhardts helter og såkalte universalgenier, Leon Battista Alberti (1404–1472). Han virket som arkitekt i flere nord-italienske byer og skrev sentrale verk om malerkunst og arkitektur. Grandien viser hvordan Alberti vendte seg tilbake mot den romerske antikken, men i sitt arbeid så framover. I malerkunsten fikk hans tenkning rundt sentralperspektivet stor betydning, med sine tanker om at synsstråler i form av konvergerende rette linjer, og viktigheten av optiske og matematiske beregninger for å gjøre maleriets overflate til et vindu inn til det som framstilles. Artikkelen er engasjert og innbyr til refleksjoner hvorfor Albertis tenkning appellerte så sterkt til 1800-tallets kunstnere og arkitekter. Men et egentlig svar på om renessansen egentlig fant sted, får vi ikke, og det er vel helt greit at det spørsmålet forblir åpent. På den annen side ville nok mange lesere satt pris på en dialog med Oens artikkel, der teorier om syn, optikk og persepsjon av bilder på 1300-tallet står sentralt. Var Albertis tenkning omkring dette på 1400-tallet et brudd eller kontinuitet av middelalderens oppfatning av visjoner, syn og bilder?

Selv om kurset boken tar utgangspunkt i var forskningsbasert, er artikkelene tydelig ment for et bredt publikum med interesse for perioden og området. Boken er illustrert med bilder av høy kvalitet fra manuskripter, kunstverk og bygninger. Intensjonen synes ikke å ha vært å lage en lærebok, men å formidle nye perspektiver på kjente litterære klassikere og kunstverk. Den inspirerer i hvert fall denne leseren til nye møter med Dante, Boccaccio og Christine de Pizan, til å oppsøke huset i Siena der Pia dei Tolomei skal ha kommet fra, og å se freskene i Santa Maria Novella i Firenze. Selv om mange vil savne dypere dialog mellom de ulike artikkelene og diskusjon av overordnede problemstillinger, er boken et vellykket eksempel på hvordan nye forskningsperspektiver kan nå ut til en bred leserkrets.

Paula von Wachenfeldt & Klas Nyberg (red.), *Det svenska begäret. Sekler av lyxkonsumtion* (Stockholm: Carlssons 2015). 315 s.

Redaktörerna skriver i sitt förord att syftet med boken är att utforska det karakteristiska som har präglat svensk lyxhistoria mellan 1600-talets senare del och första hälften av 1800-talet. Intentionen har varit att samla en rad forskare till en mer enhetlig studie kring företeelsen svensk lyx. En viktig tes som drivs i boken är att en ny typ av lyx, initialt förmedlad genom skeppsbroadeln, växte fram från 1700-talets slut. 1800-talets borgerlighet utvecklade ett nytt förhållningssätt till lyx som skilde sig från den äldre adelns bruk.

Den vackra boken omfattar tio kapitel och är fint illustrerad med ett omfattande bildmaterial. Boken kan betraktas som en introduktion till svensk konsumtionshistoria. Bokens fokus står att finna i diskussioner kring teorier om lyx, främst genom beskrivningar och analyser av lyxföremål och dess användning i olika sociala sammanhang, inkluderande hänvisningar till internationella och svenska överflödsförordningar, det vill säga staters försök att begränsa lyxkonsumtion. Boken kan passa väl in i mer introducerande universitetskurser inom olika ämnen, men är också intressant för den bildade allmänheten.

Kapitlen är kronologiskt strukturerade. I den bästa av världar hade författarna gemensamt rätt ut begreppen begär, behov, önskningar, lyx och mode: det hade gjort det enklare att följa texten. Växer den enskildes behov när utbudet ökar? Eller är det begäret, drömmarna, önskningarna, som då väcks till liv?

Carolina Browns kapitel om spetsar i det svenska 1700-talet är för mig överraskande intressant och informativt. I kapitlet får vi följa introducerandet av spetsar under 1500-talet och hur Flandern vid mitten av 1700-talet blev ett centrum för avancerad tillverkning av spets. Vi introduceras i spetskonstens hantverk och får följa hur nya tekniker för framställning av textilier växte fram med begynnande industrialism. Framväxten av svensk spetsindustri beskrivs särskilt. Genom studier av porträtt, som den franske konstnären François Bouchers avbildning av Gustaf Lundberg från 1742, analyseras ingående den mycket påkostade – lyxiga – spetsens påtagliga sociala betydelse. Brown visar att väl valda spetsmanschetter inte enbart vittnade om en ståndspersons tillgångar och smak, utan även om personens ”bildning och karaktär, intressen, anspråk och ambitioner”. Under 1700-talet var spetsens symboliska betydelse viktig framför allt för män, då valet av spets tydliggjorde bärarens stora kännedom om socialt dekorum. Men även den kvinnliga sfärens användning – och tillverkning – av spets berörs ingående i framställningen. I ett särskilt avsnitt beskrivs de sociala konsekvenserna

av strävan efter status baserad på den yttersta renligheten, en statusmarkör där spetsen i klädesplagg skulle vara skinande vit. Vit spets blev av den anledningen en viktig statusmarkör som kom att användas i högre ståndsinredningarna. En ståndsperson kunde dagligen tillbringa timmar vid toalettbordet som naturligtvis dekorerades med ett lyxigt material – vit spets. Det blev av den anledningen lämpligt att ta emot besök i samband med att man gjorde toalett. Den yppersta eliten kunde sända sina spetsar för tvättning till Holland varifrån den kunde returneras skinande vit. Vid sekelskiftet 1800 försvann spetsarna nästan helt i det manliga modet. Den engelska svarta mansdräkten fick då genomslag i Sverige. Framställningen lyckas på ett konkret sätt diskutera sambandet mellan lyx och social distinktion.

Håkan Jakobsson gör en djupdykning i svensk adlig lyxkonsumtion under 1600-talet. Vi följer beställningar av lustjakt och praktkarosser i Nederländerna för Magnus Gabriel De la Gardies och Carl Gustaf Wrangels räkning. Beställarprocessen i sig är av intresse. Beställarnas agent i upphandlingen var den svenske handelsmannen och handelskommissarien Peter Trotzig; som rådgivare till beställarna fick han stort inflytande i utformandet av produkterna.

De regelbundet återkommande överflödsförordningarna med syfte att begränsa utpekad lyxkonsumtion diskuteras i flera bidrag. Marjatta Rahikainen & Kirsi Vainio-Korhonen diskuterar manlig och kvinnlig kodning i de svenska överflödsförordningarna. Leif Runefelt har hittat ett mycket intressant material som beskriver hur svenska sockenstämmor från slutet av 1700-talet runt om i landet diskuterar användningen av färgen blå. Riktigt hållbar blå färg erhöles genom att använda indigo, som man dock var tvungen att importera och kunde därmed betraktas som lyx. Runeberg redogör för den globala marknaden för olika färgprodukter som blev allt viktigare när handeln med tyger dramatiskt ökade under 1800-talet. Även det socialt tillåtna i användandet av en stark färg i kläder diskuteras, liksom exempelvis den ökade användning av klockor. Egentillverkning, flit och sparsamhet sattes i samtidens lokala diskussioner i motsättning till lyx. Bonden borde hålla sig till de förstnämnda idealen. Klas Nyberg för en diskussion om betydelsen av menighetens motstånd gentemot en högre adels lyx i en diskussion om det fersenska mordet 20 juni 1810.

Den nya borgerliga lyxen som växte fram från 1800-talet diskuteras av Paula von Wachenfeldt, där studieobjektet, eller den prisma som resemanget silas igenom, utgörs av familjen von Hallwyl. Borgerskapet hade till skillnad från adeln saknat social legitimitet som rättfärdigade lyxkonsumtionen. Rummet med dess föremål blev för den nya borgerligheten en strategisk spelare i en upphöjningsprocess som också kunde bidra till maktförflyttning. Samlandet i Hallwylska palatset, gestaltat genom lyxföremål,

syftar till social positionering. Helena Kåberg för diskussioner utifrån de framsteg som 1800-talets konstindustri gjorde, där nya textil- och metallindustrier producerade allt fler varor som liknade gamla lyxföremål men som kunde köpas av en bredare allmänhet. Hit hör även mekaniserad tillverkning av glas- och porslinsföremål. Med detta uppkom vid slutet av århundradet diskussioner om stil och hur hemmet borde organiseras. Svenska Slöjdföreningen och (bland andra) Ellen Key tog till sig den stilkritik som tysken Jakob von Folke tidigare utvecklat. Familjer utan särskilt mycket medel skulle inte sätta sig i skuld, inte minst för att undvika en risk att hamna i moraliskt förfall. Rådet var bland annat att enklare och billigare produkter kunde vara minst lika vackra som formgjuten "krims-krams". Kring detta tema finns redan mycket skrivet, exempelvis Kerstin Thörns avhandling *Bostad för hemmet* som berör åren 1889–1929.

Två kapitel får representera det svenska begäret under 1900-talet. I det första diskuterar Louise Wallenberg representationer av lyx, begär och klass i svensk film mellan 1910 och 1940. I det andra utgår Ulrika Berglund förtjänstfullt från Christopher J. Berrys bok *The idea of luxury* med distinktionerna "needs", "wants" och "desire", när hon för diskussioner om mode kontra kläder, lagom lyx enligt den svenska medelvägen, kläder för alla behov och slutligen hovets och de svenska inköparnas roll för spridning av lyx i form av klädesplagg under 1900-talet.

Umeå universitet

PEDER ALÉX

Tobias Davidsson, *Understödet rationalitet: En genealogisk studie av arbetslinjen under kapitalismen* (Göteborg: Göteborgs universitet 2015). 422 s.

Tobias Davidsson är verksam på Institutionen för socialt arbete vid Göteborgs universitet och är i sin forskning inriktad mot svensk social- och arbetsmarknadspolitik. Davidsson är visserligen inte historiker men anser att det är metodiskt viktigt med en historisk ansats på området. En sådan ansats hjälper oss att förstå de praktiker och föreställningar som vi idag tar för givna inom social- och arbetsmarknadspolitiken. Det är med denna utgångspunkt avhandlingen har tillkommit.

Davidsson utgår från Foucault och Marx. Huvudsyftet är att dekonstruera den dominerande principen inom dagens svenska arbetsmarknadspolitik, arbetslinjen, och undersöka i vilken utsträckning den kan anses vara besläktad med den äldre arbetslinjen under 1800-talet. Det gör Davidsson genom en genealogisk studie, inspirerad av Foucault. Konkret innebär det att

författaren har för avsikt att studera hur villkoren och stödet för offentligt understöd problematiserades, legitimerades och förändrades i Sverige och i Göteborg under perioden 1847–1875, och om det går att identifiera ett släktskap med det tidiga 2000-talets diskurser om aktivering, arbete och bidrag. Tidsperioderna kunde mycket väl ha angetts i avhandlingens titel då det är dessa som studeras och jämförs, i stället för ”kapitalismen” som leder tanken till en mer omfattande studie än vad det i själva verket är frågan om. Det är således den av ekonomisk liberalism präglade perioden under 1800-talet som jämförs med dagens nyliberala diskurs. Liberalism fattar här Davidsson i linje med Foucault som en i första hand maktutövande och styrande praktik i ett samhälle präglad av allt fler fria och självständiga individer vilkas friheter determineras av den styrande praktiken. Det betyder att tidsperioden mellan dessa två och som utgör välfärdsstatens uppbyggnad lämnas därhän av Davidsson. Syftet för Davidsson är sålunda inte att skriva fattigvårdens historia.

Utöver inledningen är avhandlingen disponerad i fyra huvuddelar. I del 1 presenterar Davidsson avhandlingens teoretiska och metodiska utgångspunkter. Metodologiskt utgår Davidsson från Foucaults genealogibegrepp för att knyta 1800-talets diskussion om understödets rationalitet med nutidens. Med rationalitet menas understödets motivering, reglering och problematisering samt hur en aktiv legitimering av understödet skapas vid en given historisk tidpunkt. För Davidsson påkallar det en undersökning av ett stort offentligt källmaterial från såväl riksdagen och Göteborgs kommun som en rad debattartiklar etcetera. Syftet är att se hur dessa källor förhåller sig till varandra och hur de är länkade till nutiden. Med utgångspunkt från Marx betraktar Davidsson lagstiftning och lokal fattigvårdsverksamhet som visserligen separerade från ekonomin men likväl centrala delar av produktionsförhållandets inre logik. Det Davidsson har i åtanke är å ena sidan lönearbetets framväxt som den dominerande anställningsformen, å andra sidan hur den offentliga understödsverksamheten ackommoderas till denna process. Davidsson ser Marx och Foucault som komplementära. De skäl författaren anför är att Foucault sällan förklarar maktanalysens och maktrelationernas utveckling samt deras förändring utifrån strukturella och materiella behov. Davidsson medger emellertid att han inte fullt ut i sin avhandling lyckas visa hur de båda kompletterar varandra.

Del 1 är omfångsrik och innehåller en i och för sig intressant men väl tilltagen bakgrund till de teoretiska och metodologiska delarna av Foucaults och Marx teorier som Davidsson använder sig av i avhandlingen.

Del 2 och del 3 är i huvudsak empiriska till sin karaktär och är styrkan i avhandlingen. I dem går Davidsson noggrant igenom sitt källmaterial för att se hur diskursen av offentligt understöd till fattiga skapades under perioden

1840–1870, på såväl en nationell nivå i debatterna i riksdagen som på lokal med Göteborg som exempel. Två olika diskurser som kom att problematisera understödet går att identifiera. Den ena utvecklades kring uppfattningen att pauperismen, det vill säga en utbredd fattigdom inom främst den arbetande klassen, var en konsekvens av industrialiseringen och sålunda en följd av de strukturella förändringar som industrisamhället medförde. Den andra diskursen tog avstamp i en äldre, förhärskande och samtidigt moraliserande attityd till förändringarna i samhället, där framväxten av pauperism ansågs bidra till en ökad lättja och lust till olika njutningar hos understödstagarna. I första hand är det riksdagsdebatten 1869 om de stegrande kostnaderna för fattigvården som ledde till förslag att ompröva tidigare fattigvårdsförordningar, vilkas konstruktioner man ansåg innehöll demoraliserande incitament. Resultatet av förordningarna blev enligt flera av riksdagsdebattörerna att marginaliserade men fullt arbetsföra individer alltför ofta föredrog att leva på fattigunderstöd. Med dagens språkbruk skulle man kanske säga att de tidigare fattigvårdsförordningarna hade varit för generösa och därmed bidragit till en demoralisering av understödstagarna. Det är denna senare diskurs som Davidsson visar kom att få övertaget i riksdagen. På lokal nivå utspelade sig samma kamp som exemplet med Göteborg visar och som speglar den offentliga debatten. Den empiriska genomgången är väl genomförd i båda delarna, framför allt del 3 om Göteborgs fattigvårdsinrättning, där Davidsson tydligt visar kampen mellan å ena sidan den mer moraliserande diskursen av det offentliga understödet och å andra sidan diskursen om gränsdragningen av hjälpbehovet som en följd av det framväxande industrisamhällets avigsidor. Trots en formellt restriktiv hållning hos de ansvariga för fattigvårdsinrättningen tvingades de regelbundet att utbetala understöd till arbetsföra arbetslösa, en indikation på en begynnande strukturell arbetslöshet.

Del 4 är den sista och avslutande delen. Huvudsyftet är här att jämföra och diskutera det tidiga 2000-talets problematisering av understöd till potentiellt arbetsföra och anförda lösningar med den motsvarande problematisering av understöd som följde på accepterandet av 1847 års fattigvårdsförordning. Kapitlet är deskriptivt och bygger i huvudsak på tidigare forskning. Det inleds med en kort beskrivning av 1900-talets svenska socialpolitik där välfärdsstaten tillkomst står i centrum, följt av den nyliberala perioden som inleddes på 1970-talet och dess syn på arbete, fattigdom och understöd. Därefter gör Davidsson jämförelser mellan i första hand 2000-talets nyliberala socialpolitik och 1840–1870-talens understödsrationalitet för att med hjälp av den genealogiska ansatsen påvisa släktskapet mellan de två perioderna, det vill säga ”diagnostisera nutiden genom att undersöka det förflutna” (s. 360). Davidsson gör emellertid inte samma noggranna genomgång och analys

av nutiden, 2000-talet, utan tycks anse att släktskapet med 1840–1870-talets understödsrationalitet är tydligt nog. Någon undersökning av släktskapet på kommunal nivå görs inte, vilket är synd. Det hade varit intressant med en undersökning mellan nutidens Göteborg och 1840–1870-talens.

Avgränsningen till i huvudsak 2000-talet är enligt min uppfattning väl snävt. Davidsson nämner 1990-talet kort men kunde ha behandlat det utförligare. Decenniet är viktigt för nyliberalismens genombrott på det socialpolitiska området. Davidsson skulle ha vunnit på att mer ingående ha behandlat den ekonomiska krisen alldeles i början av 1990-talet. De kraftigt ökade utgifterna för socialförsäkringarna som följde öppnade för nyliberala lösningar på detta utgiftsområde. Det är först med ingången av 1990-talet som den nyliberala diskursen om det offentliga understödet vann terräng på bred front bland i stort sett samtliga riksdagspartier och i den offentliga svenska debatten, i analogi med riksdagsdebatten 1869 om de ökade kostnaderna för fattigvården som föranledde riksdagen att ompröva tidigare fattigvårdsförordningar. Trots de invändningar som finns här mot hur avhandlingen är genomförd så är Davidssons undersökning av understödets rationalitet mellan de två valda tidsperioderna lovvärd och spännande att ta del av.

Stockholms universitet

SVEN HELLROTH

Gustaf Cederschiöld, *Briefe an Hugo Gering und Eugen Mogk* (utg. Hans Fix och Birgit Hoffmann), *Linguistica Septentrionalia* vol. 8 (Saarbrücken: AQ-Verlag 2016). 630 s.

Gustaf Cederschiöld (1849–1928) var professor i nordiska språk i Göteborg, medlem i redaktionen för svenska akademiens ordbok och i ett svenskt vetenskapligt sammanhang mest känd för sin bok *Om svenskan som skriftspråk* från 1897. Innan han tillträdde professuren i Göteborg 1892 var Cederschiöld under nästan tio år föreståndare för elementarläroverket för flickor i samma stad. Han stod med andra ord med ett ben i akademien och ett i skolvärlden, vilket inte minst illustreras av att han 1888 gav ut *Svensk läsebok* för användning i läroverk och flickskolor. *Svensk läsebok* kom ut i tio upplagor fram till år 1925.

I Tyskland är Cederschiöld dock främst känd som en av initiativtagarna till serien *Altnordische Saga-Bibliothek* tillsammans med de tyska germanisterna Hugo Gering (Kiel) och Eugen Mogk (Leipzig). *Altnordische Saga-Bibliothek* var en kommenterad, vetenskaplig utgåva av till tyska översatta

islänningasagor som gavs ut i 18 band mellan 1892 och 1929. Redaktörer för de två sista banden var Mogk, Finnur Jónsson och Emil Olson efter att Gering och Cederschiöld avlidit 1925 respektive 1928.

Cederschiöld spelade alltså en viktig roll för tillgängliggörandet av den isländska sagoskatten i Tyskland och därmed även för etablerandet av det tyska studiet av Norden i allmänhet och av det fornnordiska kulturarvet i synnerhet. Samtidigt utvecklade de tre redaktörerna en nära professionell relation. Cederschiöld och Gering förband därutöver en lång vänskap. De hade lärt känna varandra 1877 i Lund när de båda var i början av sina vetenskapliga karriärer och de inledde samma år en brevväxling som varade fram till Gerings död 1925. Mogk och Cederschiöld började brevväxla 1891 i samband med planerna för *Altnordische Saga-Bibliothek* och denna brevväxling upphörde vid Cederschiölds död 1928.

Cederschiölds brev till Gering och Mogk finns nu utgivna av Hans Fix och Birgit Hoffmann, båda verksamma vid universitetet i Greifswald. Det är en diger samling där den överväldigande majoriteten utgörs av brev till Hugo Gering, totalt 411 stycken. Brev till Eugen Mogk är relativt få, totalt 39 stycken. Boken innehåller även en inledning som sätter in breven i det vetenskapliga sammanhang de skrevs. Här finns även en redogörelse för de arkiv varifrån Cederschiölds brev hämtats samt en beskrivning av de redaktionella och språkliga principer som använts vid redigeringen. Brevens är huvudsakligen på svenska medan övriga texter i boken är på tyska.

Det är ett digert arbete som Fix och Hoffmann har lagt ned på Cederschiölds brev och resultatet är en användbar bok. Frågan är bara vem som kan tänkas vilja använda den och för vad. I sitt förord framhåller Hans Fix att breven, förutom deras betydelse för den nordiska filologins historia, ger en inblick i den svenska universitetshistorien, då man här på nära håll kan följa hur en akademisk karriär under förra sekelskiftet kunde se ut (s. ix). Efter en läsning av Cederschiölds brev till Gering är det bara att hålla med om detta, och den långa tidsrymden förstärker detta argument. Cederschiöld var bara 28 år när det första brevet skrevs och 76 år när Mogk dog 1925. Det är verkligen ett helt vetenskapligt värv, om inte ett helt liv, däremellan. Det faktum att de båda var såväl vänner som kolleger gör att såväl vetenskapligt som privat blandas i breven. Samtidigt som han dryftar frågor som rör redaktionen av fornnordiska sagor skriver Cederschiöld om sina familjeförhållanden, om sin ekonomi och ibland även om storpolitiken. I de brev som är skrivna under första världskriget uttrycker han ofta en förhoppning om att kriget snart ska ta slut och att Europas stormakter ska ingå en fred "som icke såsom freden 1871 innebär fröet till nya krig och tvingar Europa att öda sina krafter på ständiga rustningar" (brev 300 till Hugo Gering 5/10 1914, s. 378). Brevsamlingen är självfallet intressant för den som forskar om svensk-tyska

kontakter på vetenskapens och kulturens område och även den utbildningshistoriskt intresserade kan ha glädje av den eftersom Cederschiöld då och då ger insyn i sin verksamhet som läroverksföreståndare i Göteborg.

Detta är med andra ord ett gediget arbete och en källa som säkert kommer att finna sina användare, även bland svenska historiker. Det höga priset gör dock att boken nog främst kommer att användas på bibliotek, då nästan 1 000 kronor lär vara i högsta laget för alla utom den som forskar uteslutande om Cederschiöld, Gering eller Mogk.

Uppsala universitet

ANDREAS ÅKERLUND

Artur Szulc, *I skuggan av Auschwitz: Förintelsen, 1939–45* (Lund: Historiska Media 2015). 256 s.

Frågan om den polska antisemitismens historia under andra världskriget har aktualiserats av Polens nuvarande regering som kom till makten hösten 2015 under ledning av partiet Lag och rättvisa (PiS). Under våren 2016 visades den polska regissören Pawel Pawlikowskis film *Ida* (som vunnit en Oscar det föregående året för bästa utländska film) med ett budskap om att polacker inte förföljde utan hjälpte judar. Den amerikansk-polske historikern Jan Tomas Gross hotades med att fråntas den hedersutmärkelse han mottagit för sin forskning om bland annat massakern i byn Jedwabne i början av juli 1941. Under en minnesceremoni i byn i juli 2016 tillkännagav den av regeringen utnämnda chefen för det "Nationella institutet för hågkomst" (IPN) Jaroslav Szarek att tyskar bar ansvaret för massakern, trots att IPN tidigare slagit fast att förövarna var polacker.

Året före dessa utspel publicerades Artur Szulcs *I skuggan av Auschwitz: Förintelsen, 1939–45*. Boken är en välskriven och lättillgänglig genomgång av Förintelsens historia på de territorier som innan andra världskrigets utbrott hörde till Polen, inklusive den tidigare Fria staden Danzig. Szulc leder läsaren med säker hand genom en uppsjö av vittnesmål och tidigare forskning på området. När Szulc är som bäst erbjuder hans nedslag i Förintelsens topografi ett slags lokala närbilder av det nazistiska folkmordet. Förtrycket av icke-judiska polacker framstår som en tragedi i sin egen rätt och som den bakgrund mot vilken det extrema förintelseprojektet blir än mer tydligt. Överlag har Szulc gjort ett imponerande arbete med att väva samman ett narrativ av vittnesmål och forskning. Han har den nödvändiga distansen till lokala historier och enskilda levnadsöden för att göra detta på ett informativt och upplysande vis.

Szulcs fokus på Polen leder dock till vissa problem. Förintelsen berörde hela nazidominerade Europa och en geografisk avgränsning av detta slag gör det än viktigare att träffa rätt med avseende på denna större kontext. Samspelet mellan centrala direktiv och lokala initiativ framkommer i Szulcs framställning men ett fokus på Polen blir här begränsande snarare än klargörande. Avgörande initiativ togs i generalguvernementet och de områden som inkorporerats i Tyskland men händelseutvecklingen i andra östeuropeiska områden förtjänar större utrymme som historisk bakgrund.

Vidare tycks Szulc överskatta betydelsen av Wannsee-konferensen i januari 1942 som ett "klartecken till förintelsen" (s. 53). Han är medveten om att det inte går att urskilja ett enskilt beslut av detta slag och att förföljelsernas eskalering mot totalt folk mord påbörjades under hösten 1941. Som han skriver var Wannsee ett sätt för SS att involvera andra myndigheter i utrotningen av judar och att samordna redan pågående processer. Detta gör hans tolkning än mer tvivelaktig. Det bör dessutom understrykas att deltagarna vid Wannsee inte var tillräckligt högt uppsatta för att fatta ett så pass viktigt beslut.

En mer allvarlig invändning gäller den inledningsvis nämnda frågan om polsk antisemitism. Szulc har uppenbarligen valt att gestalta Förintelsen som ett tyskt projekt – vilket den var – som utfördes av tyska förövre, vilket långt ifrån alltid var fallet. Det brukar med rätta sägas att man ska kritiseras för det man gjort och inte för det man inte gjort. Men i en bok med fokus på Polen och Förintelsen går frågan om polskt judehat knappast att undvika och det hade varit på sin plats med ett samlat grepp om denna fråga, i likhet med det utmärkta kapitlet om omvärldens kännedom om Förintelsen. Frågan om polsk antisemitism höjs aldrig till den nivå som Szulc ägnar åt de tyska förövernars agerande och detta leder till ett beklagligt analytiskt underskott.

Därmed inte sagt att Szulc förnekar förekomsten av polsk antisemitism. Han nämner polacker som jagade judar som gömde sig i skogar, städer och på landsbygden, men balanserar detta med exempel på altruistiskt agerande utan att man som läsare får förståelse för vad forskningen säger om proportionerna. Man blir helt enkelt utlämnad till källor som framställer polacker som likgiltiga eller försiktigt hjälpsamma i sina kontakter med flyende judar, men inte öppet fientliga. Frånvaron av ett analytiskt perspektiv leder till en för polsk historieskrivning klassisk och problematisk bild där det – med undantag för de hjältar som bistod och det fåtal som angrep judar – går vattentäta skott mellan judisk och polsk historia under andra världskriget.

Szulc berör i förbigående massakern i Jedwabne och pogromen i Kielce i juli 1946, men ger intrycket att dessa händelser främst berodde på nazistisk påverkan respektive kommunistiskt styre. Kriget och den tyska ockupa-

tionsmakten spelade givetvis en avgörande roll i det förstnämnda fallet, men antisemitiska uppfattningar var av betydelse för bägge dessa händelser. I Jedwabne bidrog uppfattningen att byns judiska befolkning välkomnat och dragit nytta av den sovjetiska ockupationen till en ytterst bestialisk pogrom. I Kielce var upptakten ett falskt rykte om att judar hade kidnappat en kristen pojke.

Jedwabne var dessutom inte den enda platsen där den tyska ockupationsmakten utan större svårigheter kunde utlösa lokala massakrer. Tre dagar tidigare genomförde polska invånare på tysk uppmaning en massaker i det närliggande Radziłów. Dessa två byar låg i en region i östra Polen där tysk och sovjetisk ockupation avlöste varandra, vilket i kombination med lokal antisemitism och tysk påverkan skapade förutsättningar för extremt våld. Samtidigt förtjänar den lätthet med vilken polacker kunde förmås att massakrera sina judiska grannar och landsmän på det mest bestialiska vis större uppmärksamhet. Detsamma gäller de pogromer som ägde rum efter kriget i Rzeszów i juni 1945, i Kraków i augusti 1945 och i Kielce.

Under de senaste åren har en rad forskare från både Polen och Nordamerika producerat angelägen forskning om Förintelsen i Polen, som tyvärr saknas helt och hållet i Szulcs bok. Om han skulle skänkt detta mörka kapitel i Polens historia mer utrymme hade insatserna från de polacker som tilldelats utmärkelser av det israeliska forsknings- och minnesinstitutet Yad Vashem för att ha hjälpt judar – fler än från något annat europeiskt land – framstått som än mer anmärkningsvärda. Hans bok hade då också kunnat ställas i motsats till den polska regeringens ovan nämnda utspel.

Stockholms universitet

OLOF BORTZ

Catarina Lundström, *Den goda viljan: Kvinnliga missionärer och koloniala möten i Tunisien och västra Jämtland* (Lund: Nordic Academic Press 2015). 262 s.

Historikern Catarina Lundström har tidigare bland annat skrivit böckerna *Fruars makt och omakt: Kön, klass och kulturarv 1900–1940* (2005) och *Göra jämställdhet: Trettio års erfarenheter från Jämtland* (2015). I *Den goda viljan* tar Lundström det kvinnliga missionsarbetet i Tunisien och västra Jämtland som utgångspunkt för att studera hur möten mellan kulturer och religioner förhåller sig till kolonialism och demokratisering i en tid av förändring. Den gemensamma nämnaren för missionsarbetet i boken är att det bedrevs via organisationen Kvinnliga Missions Arbetare (KMA), som startades i

Stockholm år 1894 för att sprida evangelisk förkunnelse och bedriva socialt arbete i och utanför Sverige. KMA:s medlemmar kom från olika kristna samfund och organisationen leddes från början, och under en stor del av 1900-talet, av kvinnor från den bildade medel- och överklassen. Vid sidan om missionsarbetet och det sociala fältarbetet gav KMA även böcker och den egna tidningen *När och Fjärran*.

Den goda viljan inleds med ett kort förord och sedan följer tio kapitel varav de första fyra behandlar arbetets ramverk och författarens teoretiska förhållningssätt. Kapitlen 5–8 utgör bokens empiriska del där Lundström använder intervjuer, fältstudier och arkivmaterial för att utifrån de teoretiska ramarna beskriva KMA:s historia, dess arbete med att driva en förskola i Bizerte i Tunisien och dess engagemang i det samiska äldreboendet Fjällgård i Hålland i västra Jämtland. I det nionde kapitlet använder hon sig av artiklar från tidningen *När och Fjärran* för att konkretisera en syntes av tidigare kapitel. Därefter presenteras slutligen en konklusion som beskriver hur KMA:s missionsarbete genom personliga vänskapsband överbyggade olikheter i religion och kultur som åtminstone periodvis kunde upplösa inbyggda dikotomier mellan vi och dem. Boken avslutas med bilagor, noter och en käll- och litteraturlista.

Lundströms bok är en välskriven och genomarbetad analys av KMA-kvinnornas upplevelser och möten med tunisier i Bizerte och samer i västra Jämtland. KMA-kvinnornas berättelser dominerar både i arkivmaterialet och i intervjuerna, men där finns även ett par intervjuer och en del brevkorrespondens med tunisier och samer som avsändare. Som läsare funderar jag följaktligen en del över vilken funktion och betydelse dessa möten hade på mottagarsidan eftersom detta inte framgår lika tydligt. Författaren resonerar visserligen kring svårigheten med att göra röster hörda när de saknas i det historiska källmaterialet och inte längre låter sig intervjuas. Det är dock inte i första hand mer empiri som jag efterlyser utan snarare en mer kritisk analys av hur själva asymmetrin i representationen av olika perspektiv i befintlig empiri påverkar tolkningen av mötena mellan människorna i boken.

Lundström hade sannolikt kunnat gå längre i analysen eftersom det på vissa ställen bränner till kring frågor som rör just olika perspektiv, till exempel när en tidigare tunisisk medarbetare vid KMA:s förskola i Bizerte i en intervju vittnar om de religiösa motsättningar som fanns i mötet mellan KMA:s missionärer och de anställda tunisierna så sent som på 1980-talet (s. 128). Här förmedlas kritik utifrån ett tunisiskt synsätt som gärna hade fått ta större plats. Detsamma gäller samerna i västra Jämtland där Lundström skriver att KMA å ena sidan ville anpassa verksamheten på Fjällgård efter samiska traditioner, men å andra sidan bland annat uppförde själva byggnaden i nationalromantisk stil, serverade svensk mat, sällan anställde samisk

personal och nekade två äldre samer som bodde på hemmet att jojka på en inspelning av jojksamlaren Karl Tirén (s. 143ff). Att samerna trots detta mestadels beskrivs som nöjda med livet på Fjällgård utesluter inte att de sannolikt hade vissa kritiska invändningar som, även om de kanske inte kan beläggas empiriskt, gärna hade fått diskuteras mer ingående.

Lundström bortser visserligen inte från att missionärerna, bland annat genom sina ekonomiska tillgångar och sin klassbakgrund, befann sig i en annan maktposition än tunisier och samer. Men oaktat maktanalysen kan hennes konklusion sammanfattas av följande citat "Hur vi än väljer att tolka missionärernas ambitioner att verka via vänskap som metod så kvarstår att de bars av en stark och tydlig vilja till nära relationer. Att vilja väl och att möta den andra var en av KMA-kvinnornas utgångspunkter." (s. 117) Oberoende av KMA-kvinnornas önskan om att upprätta nära vänskapsrelationer är det svårt att tolka mötena som jämlika utan en vidare diskussion kring maktperspektivet och i det avseendet når Lundström enligt min mening inte ända fram i sin bok. Även om missionärernas självreflektion ökade mot slutet av perioden så återspeglar mötena, så som jag läser boken, i högre grad deras behov av att sprida det kristna budskapet, ge omsorg och möta nya kulturer än mottagarnas behov av den här typen av möten. Om fördelarna hade övervägt är det ju sannolikt att KMA i stället för att läggas ned 2004 hade kunnat fortsätta sitt arbete även på 2000-talet. Särskilt som behovet av interkulturella och interreligiösa möten snarare har ökat än minskat i världen.

Sveriges lantbruksuniversitet

EVA-LOTTA PÄIVIÖ